

До проблеми вивчення українського ономастикону "змія" (деякі завдання і напрямки дослідження)

Ця розвідка присвячена одному з питань, пов'язаних із темою "змія" в українській народній словесності. Звернення до цієї теми не є випадковим. У народній словесності з прикметними для неї центральною і периферійною зонами, її різними шарами, сформованими в різні – доісторичні та історичні – періоди розвитку етносу тема "змія" займає особливе місце. Не перебільшуючи, сьогодні можна говорити про те, що у давніх віруваннях українців (← праукраїнців ← протоукраїнців) тема "змія" була однією із центральних для усієї міфологічної системи.

Звичайно, в україністиці ця тема не могла не бути предметом спеціального розгляду. Однією із перших спроб виявити й схарактеризувати народні уявлення про змія із залученням значного за обсягом українського (та неукраїнського) міфологічного й фольклорного матеріалу є уміщений у праці О. Потебні "О мифическом значении некоторых обрядов и поверий" [8] розділ під назвою "Змей. Волк. Ведьма", точніше його відповідна частина. Відтоді пройшло не одне десятиліття. Етнографи й фольклористи постійно призбиравали надзвичайно цікавий матеріал. До цього матеріалу час від часу зверталися вітчизняні дослідники; його активно використовували для реконструкції міфології давніх слов'ян, однак цілісного аналізу *змія / змій / гадюки / вужа* в україністиці все ще немає. Можливо, це зумовлено тим, що неодноразове висвітлення багатьох спеціальних питань створило враження цілковитої завершеності означеної теми. Зроблено на сьогодні й справді багато, особливо якщо взяти до уваги те, що результати, досягнуті вітчизняними науковцями, є лише частиною загального метатексту, сформованого зусиллями багатьох зарубіжних дослідників з їхнім інтересом до

окремих етнокультурних традицій, наприклад, болгарської, польської, російської, чеської та багатьох інших.

Саме про постійний інтерес науковців до окремих аспектів означеної теми свідчать праці А.В. Гури [3], А.Ф. Журавльова [5], А.В. Юдіна [13, 14], що містять, крім дослідницької частини, й значні за обсягом бібліографічні матеріали до цієї теми.

Очевидно, подальші перспективи вивчення теми "змія" пов'язані із фронтальним обстеженням і описом явищ, що належать до однієї культурної традиції. У цьому зв'язку слід навести важливу думку Л. Огибеніна: "Наскільки тривіально не звучала б ця пропозиція після всього, що досягнуто у справі вивчення індоевропейських старожитностей, але дослідник повинен відштовхуватись не від інтуїтивного або вже відомого знання про універсальні риси аналізованих явищ або значення мовних форм, а від контексту, під яким слід розуміти не тільки мовний контекст, але й контекст, утворений конкретними етнографічними фактами, специфічними для кожної культурної спільноти" [9:313].

Узагалі фронтальне дослідження явищ, маніфестованих у культурній традиції одного етносу, важко переоцінити з точки зору його евристичної значущості й верифікаційної спроможності для зіставних, історикотипологічних студій у царині міфології та фольклористики. "Зміїна" тема надзвичайно широка, багатоаспектна, поліфонічна. Існують різні її "виміри" і різні за своєю широтою та глибиною охоплення матеріалу рівні наукового розгляду. Для україністики важливим залишається комплексний семантичний, у тому числі й історико-етимологічний, аналіз ономастикону на позначення представників "змійного царства" – *змія, змій, вужа, гадюки*

тощо. Як це не дивно, але дослідники, звертаючись до вивчення цієї проблеми, а також розглядаючи деякі інші, сумісні з нею, оперують лише невеликою частиною матеріалу, представленого в українській мові, фольклорі, міфології. Ономастикон змія поки що не укладено, хоч він має не тільки “технічне” значення: будучи результатом обстеження різного роду джерел, такий ономастикон постає як сутнісний фрагмент міфологічної картини світу й окреслює семантичні параметри розглядуваних образів, що нерідко при відсутності цілісних текстів відіграє вирішальну роль для реконструкції міфологеми в її текстовому (або пов’язаному з окремими мотивами) вираженні.

Нижче наводимо фрагмент ономастикону “змій / змія”, який сформовано шляхом обстеження словників різного типу (діалектних, історичних, етимологічних та ін.), міфологічних і фольклорних текстів (замовлянь, переказів, легенд, казок, обрядових пісень та ін.), етнографічних записів, пам’яток української мови та інших джерел. З огляду на характер і завдання статті наводимо лише виявлений на сьогодні склад; паспортизацію назв, які цього вимагають (рідковживані, вузькодіалектні номени, власні назви) буде здійснено у процесі їх функціонально-семантичного та етимологічного аналізу.

Отже, до складу цього ономастикону входять назви: *змій, змія, зміїща, лютій змій, люта змія, кривий змій, змій-літавець, коцій-змій, змій-опалиха, змій-одимиha, змій-окатиha, змій-омижиха, змій-диявол, змій Жеретій, змій-лиходій, змій-чарівник, чорт-змій, змій безсмертний Козьолок, змій Поганин, змія-полоз, змія-гадина, змія Осоха-Солоха, змія Кропиха, змія Половія, змія Коропія, змія Корпія, змія Скорпія, змія Шкурна, а також: Шкурапеля, Шкуропея, Шкуренія, Шкулапеля, Шкурлупея, Шкорухвея, Шурпея, Шкурлапетина, Шкаралютина, Сукропея, Скулупея, Старая Портупея, Куртупея, Оленина змія, змія Марія, змія Софія, змія Домникія, змія Хівря, змія Жевеса, змія Шавулиця, змії домовії, змії луговії, змії боровії, змії межевії, змії лужевії, змії земляні, змії гноеві, змії подкупні, гадюка, гадюка Вільга, гад, гадина, гадина польова, гадина трав’яна, гадина водяна, гадина хатня, гадина подкаминна, гадина-полонинка; гадина, пек би їй; погане їй імни; гадина Черепаха, гад лісовий, гад луговий, гад степовий, гад водяний, гад гноевий, гад погрібний, гад загатній, гад хатній, гади польові, гади трав’яні, гади болотні, гадина ряба, гадина жовтопуза, гадина*

поджара, гадина сіра, гадина полова, гадина чорна, гадина Тетяна, чорна чорнуха, ряба рябуха, жовта жовтуха, веретенник, веретільниця, веретюльниця, вертій, крутильниця-веретельниця, цар Гадюн, гадюка Мла, Мла-гадюка, лісаха, водяха, поляха, огненний бугало, гаді полові, гаді чорні, гаді поджарі, цар Хан, цариця Ханиця, Агипа-цариця, Куфія, Невія, Полія, цар Савул, цариця Шавулиця, цариця Оляна, цариця Олениця, цариця Галя, цариця лістриця, цариця Мистриця, цариця полова, цариця Яриця, цариця Оргера, цариця Протупея, цариця Вольга, цариця Веретельниця, цариця Лага, цариця Ляга, цариця Ладина, Марія-Полумарія, Анна-Полуанна, Лукерія-Полулукерія, Киліяна, Іліяна, Олена, Єліна, Катерина, Маруся, Анастасія, вуж, вужіне, ужака, аспид, язя, жертва, жретва, краса, шаш, драко, драк, шаркань, мідянка, луй, лой, лойкуш, лойка, лойкушка, смок, скок, лазуха, довга, довганка, кривляк, слипень, слимень, сліпачка, сліпеня, велеть, полоз, полос, попейериста, падалка, падалюк, падалниця, падалник, пуганина, свистак, шипошинник, лізунка, поганка, поганюка, негідниця, паршивка, паскудниця, паскуда, біда, бідиці (збірне), паня, нехар, вона, тота; щезлаби; фиса, земляний чирвак, лісовий вуж; та, що в плиттю сидит; та, що сичит; тота довга; та щезла би; гладун-вуж, галиця, котиця, підземний, Яруслав Лазаревич.

Припускаємо, що в процесі дослідження складників цього ономастикону, виявлення й аналізу нових його одиниць на нас чекає чимало несподіванок, багато труднощів, інколи – сюрпризи, без чого взагалі не можна уявити вивчення найменувань представників “змійного царства” з його дуже давніми образами й міфологічними текстами.

Окремі особливості, що свідчать про потенційні евристичні якості ономастикону, виявляються уже на етапі, так би мовити, першого “наближення” до матеріалу. Розглянемо одну з них. Так, свого часу українські етнографи й мовознавці, можна сказати, встигли зафіксувати номени *жретва* і *жертва* – В. Шухевич – у гуцульських говірках сіл Бервінкове, Жаб’є, Голови [12], О. Горбач – у південнобуковинській гуцульській говірці с. Бродина повіту Радівці (Румунія) [2]. Обов’язково слід назвати і фольклористичні записи В. Гнатюка [9]. Один із записів В. Шухевича, зроблений свого часу на Гуцульщині, наводить українське *жретва*, співвідносно із старослов’янським *жрътва*, і подає його в характерному за своїм змістом тексті: “*Йик Бог створив землю, води не було*

и лиш було води тилько, кільки жретва пускала, коли зз 'їла йику душу, йик уже не пускала більше, то зараз вели до неї в жертву дівку, парубка ци дитину, аби зз 'їла [12:68].

Наведений текст відзначається високою міфологічною інформативністю, а номен жретва стоїть у так званій сильній семантичній позиції, яка максимально виразно маніфестує тему жертвопринесення, що постає у зв'язку з версією міфу про змія як охоронця води. Означена в українському тексті ідея співвіднесеності жретви і жертви дозволяє виділити, звичайно, з певним застереженням, формулу – свого роду згорнутий текст жретві весту в жертву (дівку, парубка, дитину). Її безумовна значущість інтенсифікується ведійською формулою *yajñepa yajñat ajayanta olevas*, про яку В. Топоров сказав так: “Жертвою жертві пожертвували” – тобто – як мінімум – жертва не засіб, а мета і при цьому найвища із можливих” [10:164].

Подібність української і ведійської формул, якими б причинами її не пояснювати, диктує нагальну потребу враховувати те, що ім'я – його походження, особливості семантики – може бути більшою або меншою мірою вірогідно проінтерпретоване лише у зв'язку із певним текстом. З цього приводу можна навести ще один характерний приклад – ім'я змія *Яруслав Лазаревич*, засвідчене М. Драгомановим у його “Малорусских народных преданиях и рассказах” [4]. Це ім'я надзвичайно цікаве для розуміння деяких особливостей виникнення окремих назв змія. Це ім'я – *Яруслав Лазаревич* – виводить нас на “особливий Єрусланів комплекс в руському епосі” [11:148]. Очевидно, мова може йти про тексти двох типів, що містять це ім'я: тексти першого типу – це “надзвичайно популярна російська повість про Єруслана Лазаревича, що з'явилася на Русі, очевидно, на межі XVI–XVII ст. (...) Другий тип текстів – це особливо популярна в Росії казка про Єруслана Лазаревича, внесена книжниками XVII ст. в рукописні збірники” [11:148]. *Яруслав Лазаревич*, згідно із сюжетом казки, має силу над змієм. Узагалі українцям теж відома казка про Єруслана Лазаревича, однак принесена вона, за свідченням самого оповідача, з Росії [7:357]. Є свідчення, хоча й не зовсім ясні, що дають підстави припустити існування третього типу текстів – билин із сюжетом про Єруслана Лазаревича. Це значно поглиблює хронологію самого сюжету на східнослов'янському ґрунті і значною мірою – історичну давнину власної назви *Яруслав Лазаревич*. Утім, найбільш важливою є саме казка

із сюжетною схемою 301 В (за класифікацією Аарне).

Судячи з усього, особливу текстову маркованість має й ім'я *Шаш*, співвідносно із давньоіндійським *Сеґа*. Це ім'я зустрічається в українській казці “Про трьох братів і трьох сестер, яких віддали за трьох Шашів”, уперше надрукованої у збірці “Казки одного села” [6:14–17].

За спостереженнями П. Лінтура, “ця казка становить своєрідний варіант відомих народних казок про ночування синів на батьківській могилі після його смерті. Дечим нагадує сюжет – Андреев, 562. Окремими мотивами перегукується з казками Афанасьєва 159, 160, 562; Ончукова 78, 167” [7:356]. Слід зауважити, що в українській казці *Шаш* позначає казкових персонажів, зміїна природа яких не виявляється і встановлюється вона у загальних рисах шляхом співвіднесення казкового мотиву із мотивами давньоіндійської міфології про боротьбу *Шашів* із своїм батьком: “А як погостилися, каже *Шаш* хлопцеві:

– *Мусиш поспішати і до третьої сестри тепер не заходь. Я тобі скажу сам, що маєш чинити. Ми, троє братів, уже третій рік воюємо з поганим царем, хоча він – наш няньо. Коли прийдеш у палац, його не буде дома. А коли повернеться, зразу почне тебе пригощати*” [6:16].

Безумовно, що семантичний, вужче – етимологічний, аналіз номена цілком природно повинен спиратися й на власне мовний матеріал, у нашому випадку це, зокрема, номінації: українські *шашель*, *шашлі* – ‘дрібні черв'яки у муці’, російське *шашал*, *шашель* – ‘міль, дрібні черв'яки у рибі, муці’ діалектне (псковське, тверське, курське, воронезьке, донське, астраханське), пензенське *шашала* ‘черв'як, що живе сотах, парша’, башкирське *шашичиха* – ‘нечиста сила’ та деякі інші.

У цілому ж вимальовується прикметна для лінгвістичного дослідження окремих назв ситуація: їх слід розглядати у різних вимірах і зв'язках, у тому числі в тріаді образ – мотив – текст, пам'ятаючи при цьому, що 1) слово є одним із засобів маніфестації образу і формою існування тексту; 2) текст може “згортатися” до одного слова або формули-мотиву; 3) окремий номен, і образ, і мотив, і текст становлять конструктивні елементи української версії міфічних уявлень про “змія” і утворюють в межах даної традиції структурно-сміслову єдність у її конкретно-етнічно маркованому вираженні.

На наш погляд, назви змія, принаймні більшість із наведених вище, слід розглядати, і як власне мовні явища, і як жанрово зумов-

лені величини, тобто складники мови конкретного жанру в його історичній визначеності, генезисі та еволюції. При цьому такий підхід орієнтується не тільки на опис семантичних ознак назви, але й розглядає її у всій повноті конкретної смислової реалізації, функціональних контекстів та прагматичних інтенцій. Реалізація такого підходу по-перше, дає можливість, залучити фактичний матеріал різних шарів фольклору та здійснити необхідну при історичному підході до мовних явищ диференціацію мовних одиниць, по-друге, визначити через аналіз слова ознаки образів у їхній максимальній змістовій значущості,

коли вони постають не як формалізовані (надтекстові, наджанрові) величини, але як явища синтагматично, парадигматично зумовлені, зрештою – такі, що відбивають “пам’ять” жанру. Сама ж пам’ять жанру вибіркова. За нею стоїть не тільки загальна диференціація словесності у системі культури, але й специфіка місця і ролі образів та міфологем у міфологічній картині світу. Багатоманітність назв змій в одному жанрі і їхня обмеженість в іншому (при продуктивному використанні певних мотивів і сюжетів) – це теж одна із характерних особливостей української словесності, що вимагає свого пояснення.

Література

1. Гнатюк В. Народні оповідання про опришків // Етнографічний збірник. – Т. 26. – Видання Етнографічної Комісії НТШ. – Львів, 1916.
2. Горбач О. Південно-буковинська гуцульська говірка й діалектний словник с. Бродина повіту Радівці // Горбач О. Зібрані статті. Історія мови. Діалектологія. Лексикологія. – Мюнхен, 1997. – Т. 8.
3. Гура А.В. Символика животных в славянской народной традиции. – М., 1997.
4. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы // Сводное издание Юго-Западного отдела ИРГО. – 1876. – С. 1–436.
5. Журавлёв А.Ф. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А.Н. Афанасьева “Поэтические воззрения славян на природу” – М., 2005.
6. Казки одного села. Запис текстів, післямова та примітки П.В. Лінтура. Упорядк. Ю.Д. Турянець. – Ужгород, 1979.
7. Лінтур П.В. Примітки // Казки одного села. Запис текстів, післямова та примітки П.В. Лінтура. Упорядк. Ю.Д. Турянець. – Ужгород, 1979. – С. 355–362.
8. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. – Ч. III. Змей. Волк. Ведьма // Чтения в имп. обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1865. – Кн. 4. – С. 233–

310.
9. Огибенин Б.Л. Семантический аспект изучения ведийского поэтического языка в связи с проблемой реконструкции доевропейского поэтического языка // Этимология, 1971. – М., 1973. – С. 307–332.
10. Топоров В.Н. О категории притяжательности (I. К проблеме становления. II. Древнеиндийский ракурс) // Топоров В.Н. Исследования по этимологии и семантике. – Т. 1: Теория и некоторые частные ее приложения. – М., 2004. – С. 119–196.
11. Топоров В.Н. Из “русско-персидского” дивана. Русская сказка 310 А, В и “Повесть о Еруслане Лазаревиче” – “Шах-наме и авестийский “Зам-язат-яшт” (Этнокультурная и историческая перспектива) // Этнокультурная и этноязыковая история Восточной Европы. – М., 1995. – С. 142–200.
12. Шухевич В. Гуцульщина // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1908. – Т. V.
13. Юдин А.В. Справочно-библиографический комментарий // А.Н. Афанасьев. Поэтические воззрения славян на природу. Справочно-библиографические материалы. – М., 2000. – С. 104–187.
14. Юдин А.В. Ономастикон русских заговоров. Имена собственные в русском магическом фольклоре. – М., 1997.

АННОТАЦІЯ

В статье рассматриваются актуальные проблемы исследования украинского ономастикона с общим значением “змеи”.

SUMMARY

The topical problems of analysis of the Ukrainian onomastic group with the general meaning “shake” are considered in the article.